

Han Entzinger

VOORTGAANDE IMMIGRATIE EN NIEUWE MAAT- SCHAPPELIJKE SCHEIDSLIJNEN

Een verkenning van
mogelijke ontwikkelingen

*Voortgaande immigratie en nieuwe maatschappelijke
scheidslijnen*

De serie 'Working Papers' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle webpublicaties is te vinden op deze website.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
Telefoon 070-356 46 00
E-mail info@wrr.nl
Website www.wrr.nl

*Voortgaande immigratie en
nieuwe maatschappelijke
scheidslijnen*

EEN VERKENNING VAN MOGELIJKE
ONTWIKKELINGEN

Han Entzinger

Rapporten aan de Regering nrs. 68 t/m 93 zijn verkrijgbaar in de boekhandel.
Alle *Rapporten aan de Regering* en publicaties in de reeksen *Verkenningen* en *Working papers* zijn beschikbaar via www.wrr.nl.

Vormgeving binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Omslagafbeelding: Textcetera, Den Haag

Working Paper nummer 1

ISBN 978 94 9018 606 7

WRR, Den Haag 2014

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

Voortgaande immigratie en nieuwe maatschappelijke scheidslijnen	7
1 Inleiding en probleemverkenning	7
2 Migratieachtergrond als maatschappelijke scheidslijn	8
3 Migratieachtergrond en andere scheidslijnen	13
4 Migratiegerelateerde scheidslijnen in de toekomst	23
5 Conclusie	35
Literatuur	39

VOORTGAANDE IMMIGRATIE EN NIEUWE MAATSCHAPPELIJKE SCHEIDSLIJNEN

1 INLEIDING EN PROBLEEMVERKENNING

Ruim één op elke vijf inwoners van Nederland is buiten Nederland geboren en/of heeft tenminste één ouder voor wie dit geldt. Deze mensen worden dikwijls aangeduid als ‘allochtonen.’ De WRR heeft 25 jaar geleden een belangrijke bijdrage geleverd aan de (her)introductie van deze term via zijn rapport *Allochtonenbeleid* (WRR 1989). De term raakte snel nadien ingeburgerd in het Nederlands spraakgebruik. Kennelijk voorzag hij in een brede maatschappelijke behoefte om te kunnen differentiëren naar herkomst en daarbij onderscheid te maken tussen hen die niet en hen die wel (eventueel gedeeltelijk) een migratieachtergrond hebben. In het kader van het WRR-project over maatschappelijke scheidslijnen ligt het voor de hand te verkennen in hoeverre het al dan niet bezitten van een migratieachtergrond c.q. een niet-Nederlandse etnische herkomst ook thans nog van belang is, en of het dat ook in de toekomst zal blijven. Mocht er sprake zijn van een afnemend belang, is het dan denkbaar dat andere tegenstellingen die eveneens zijn te herleiden tot de genoemde achtergrondkenmerken aan betekenis winnen?

Deze verkenning biedt allereerst een korte analyse van de wijze waarop het al dan niet bezitten van een migratieachtergrond c.q. een allochtone etnische herkomst van betekenis kan zijn, en in de afgelopen vijftig jaar als maatschappelijke scheidslijn ook aan betekenis lijkt te hebben gewonnen. Tevens zal ik stilstaan bij de manier waarop deze scheidslijn achtereenvolgens is benoemd en geproblematiseerd en bij de vraag of de tegenstelling autochtoon-allochtoon ook op de wat langere termijn houdbaar zal blijken. Vervolgens zal ik nagaan in hoeverre etnische scheidslijnen samenvallen met andere maatschappelijke scheidslijnen, bijvoorbeeld op sociaaleconomisch gebied. Een halve eeuw geleden wezen sociologen als Dahrendorf (1959) en Gordon (1964) er al op dat het samenvallen van meerdere scheidslijnen, inclusief etnische, een verheviging van maatschappelijke tegenstellingen in de hand kan werken. Omgekeerd mag men dan verwachten dat een succesvol verlopemd integratieproces van nieuwkomers leidt tot ‘ontvlechting’ van etnische, sociaaleconomische en mogelijk nog andere scheidslijnen, en dus tot minder scherpe tegenstellingen. Hoe heeft dit al dan niet samenvallen van scheidslijnen zich in de afgelopen jaren in Nederland ontwikkeld?

In het laatste gedeelte van deze verkenning ga ik in op de vraag of etnische herkomst en het al dan niet bezitten van een migratieachtergrond ook in de toekomst relevante onderscheidingscriteria in de Nederlandse samenleving zullen blijven. Dit tegen de achtergrond van het feit dat de migrantenpopulatie in Nederland steeds gevarieerder wordt qua herkomst, opleidingsniveau, verblijfsduur etcetera,

terwijl bovendien steeds meer *intermarriage* optreedt tussen mensen van Nederlandse en van niet-Nederlandse herkomst. De tegenstelling autochtoon-allochtoon, zoals velen die thans nog ervaren, zou wel eens aan belang kunnen inboeten, maar zullen andere migratiegerelateerde kenmerken tot nieuwe maatschappelijke scheidslijnen leiden?

2 **MIGRATIEACHTERGROND ALS MAATSCHAPPELIJKE SCHEIDSLIJN**

Elke samenleving, lokaal, regionaal of nationaal, kent de behoefte onderscheid te maken tussen hen die al lang – soms zelfs generaties lang – van die samenleving deel uitmaken en hen die daartoe recenter zijn toegetreden, tussen ‘gevestigden’ en ‘buitenstaanders’ (Elias en Scotson 1965), oftewel tussen ‘wij’ en ‘zij’. De geschiedenis van de migratie naar Nederland laat zien dat de reacties op nieuwkomers in vroeger eeuwen vaak opvallend xenofob waren, en dit ondanks het feit dat velen van hen Nederland grote economische voorspoed brachten. Pas geleidelijk werden Franse hugenoten, Portugese en Spaanse joden, Zuid-Nederlandse protestanten, Duitse seizoenarbeiders en diverse andere migranten als gelijkwaardige medeburgers opgenomen in de Nederlandse samenleving, waarbij overigens veel karakteristieken van deze groepen verloren gingen (Lucassen en Lucassen 2011).

Aan het slot van de 19de eeuw en in de eerste helft van de 20ste kende Nederland opmerkelijk weinig immigratie. Emigratie, vooral naar de ‘Nieuwe Wereld’ en naar de koloniën, was de overheersende beweging. Het fenomeen immigratie verdween langzaam uit het collectieve geheugen en scheidslijnen tussen gevestigden en buitenstaanders/buitenlanders boetten in aan relevantie. Wel voltrok zich in deze periode een belangrijke binnenlandse migratie van het platteland naar de stad, waar zich de meeste nieuwe werkgelegenheid bevond. Veel ex-plattelanders belandden in de steden onder aan de maatschappelijke ladder, en de manier waarop de gevestigde stedelijke bevolking neerkeek op de nieuwkomers had zeker xenofobe trekken. Wel betrof het steeds Nederlanders, die allen dezelfde rechtspositie bezaten en allen dezelfde taal spraken, niettegenstaande belangrijke verschillen in dialect. De snel toenemende welvaart en de opkomst van de sociale rechtsstaat boden veel nieuwe stedelingen een perspectief op maatschappelijke stijging, hetgeen al spoedig de scherpste kantjes van deze stedelijke tegenstellingen afsleep.

Na de Tweede Wereldoorlog nam de migratie vanuit het buitenland naar Nederland weer toe, vooral van (post)koloniale migranten en van buitenlandse werknemers. Een belangrijke verandering met de immigratie uit eerdere tijden was de veel grotere rol die de overheid inmiddels was gaan spelen. Waar vroeger de meeste nieuwkomers op zichzelf waren aangewezen of misschien op landgenoten of op liefdadigheid, was het nu de overheid die zich verantwoordelijk achtte voor hun

opvang en begeleiding. Dit vroeg om formulering van een beleid en ook om afbakening van de 'doelgroepen'. De relatieve onbekendheid met buitenlandse immigratie zou wel eens een belangrijke verklaring kunnen zijn voor het feit dat Nederland eigenlijk maar op twee manieren leek te kunnen reageren op de komst van nieuwe migranten. De ene reactie was 'zo snel mogelijk assimileren', een houding die we vooral zagen ten aanzien van de 'repatrianten' uit het voormalige Nederlands-Indië en Nederlands Nieuw-Guinea. Door deze mensen te benoemen als 'repatrianten' werd de suggestie gewekt dat zij *terugkeerden 'in patriam'* (naar het vaderland) en dat hun wederinpassing daardoor onproblematisch zou moeten verlopen. In werkelijkheid was zeker de helft van deze 'repatrianten' nog nooit in Nederland geweest en ervoeren velen inpassing in de Nederlandse samenleving als een vorm van gedwongen assimilatie. Zij lieten dit lijdzaam over zich heen komen in de wetenschap dat een weg terug niet bestond (De Vries 2009).

De tweede reactie legde juist een sterke nadruk op die weg terug. In feite werd het verblijf van alle overige migrantengroepen die voor 1980 naar Nederland waren gekomen, beschouwd als tijdelijk. Het betrof hier de Molukkers, de 'gastarbeiders' uit verschillende Zuid-Europese landen, Turkije en Marokko en, zeker aanvaardbaar, ook de 'rijksgenoten' uit de West, van wie velen hier voor een opleiding kwamen. Het bevorderen van hun integratie werd in die jaren niet noodzakelijk geacht, omdat zij toch weer zouden terugkeren en een mogelijke 'vernederlandsing' die terugkeer alleen maar in de weg zou staan. Maatschappelijke scheidslijnen tussen de Nederlandse bevolking en de nieuwkomers werden zo bewust in stand gehouden, bijvoorbeeld door gesegregeerde huisvesting, door niet of nauwelijks Nederlandse taallessen aan te bieden en door de invoering van onderwijs in de eigen taal en cultuur voor migrantenkinderen in het basisonderwijs (Entzinger 2010).

De Molukse treinkapingen in 1975 en '77 en het WRR-rapport *Etnische minderheden* (WRR 1979) toonden het failliet aan van deze beide reactievormen op de nieuwe immigratie, en luidden een koerswijziging in in het denken over de plaats van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving. Het uitgangspunt was niet langer 'aanpassen of terugkeren', maar Nederland werd nu gezien als een land dat door de immigratie een multi-etnische samenleving was geworden. Alle etnische groepen zouden daarin op gelijkwaardige wijze moeten kunnen participeren zonder concessies te hoeven doen aan hun culturele eigenheid. Dit is de kern van het Nederlandse minderhedenbeleid, dat in de jaren '80 furore maakte, ook internationaal. Het beschouwde etnische herkomst als een zogeheten *master status* (Hughes 1994), een criterium dat zo belangrijk moet worden geacht dat het als het ware alle andere onderscheidende criteria 'wegdrukt'. Het tegelijkertijd bieden van gelijke kansen aan elke groep zou dan moeten verhinderen dat etnische en andere maatschappelijke scheidslijnen te sterk zouden samenvallen.

De realiteit bleek anders, en de WRR behoorde in zijn rapport *Allochtonenbeleid* (1989) tot de eersten die hierop wezen. Allereerst bleek de maatschappelijke positie van de minderheden eerder te verslechteren dan te verbeteren, zoals onder meer de snel oplopende werkloosheidscijfers illustreerden. Ook werd allengs duidelijk dat het multi-etnische minderhedenbeleid een te statische cultuuroppvatting hanteerde: het hield te weinig rekening met het feit dat culturen, en dan vooral migrantenculturen, snel kunnen veranderen onder invloed van een nieuwe omgeving. Ook hield het onvoldoende rekening met het feit dat elke samenleving, en dus ook de Nederlandse, een aantal basiswaarden kent die, wil zo'n samenleving goed kunnen functioneren, door de overgrote meerderheid van haar leden dienen te worden onderschreven. De WRR wenste daarom af te stappen van het groepsdenken en pleitte voor een benadering die meer gericht is op het bevorderen van individuele maatschappelijke participatie. Daarnaast pleitte de WRR voor meer en betere faciliteiten voor het leren van Nederlands, omdat ook dit de integratie zou bevorderen. Maar hoe moesten degenen worden aangeduid op wie die nieuwe aanpak zich richtte als de tot dan toe meest gangbare termen 'etnische groepen' of 'minderheidsgroepen' niet langer bruikbaar zouden zijn?

In veruit de meeste landen en ook in de academische literatuur is de term 'migrant' of 'immigrant' in dit kader volstrekt geaccepteerd. Voor Nederland, dat zichzelf ook rond 1990 nog altijd niet als een immigratieland beschouwde, leek deze term een brug te ver. Bovendien gaat het bij migranten per definitie alleen om de eerste generatie, terwijl bij het tot dan toe gehanteerde begrip 'etnische minderheden' ook hun in het land van vestiging geboren kinderen konden worden meegerekend. Vanuit beleidsoogpunt valt hiervoor veel te zeggen, omdat de maatschappelijke positie van deze kinderen vaak sterk lijkt op die van hun ouders.

Belangrijker nog dan het verschil tussen migranten en niet-migranten wordt in veel landen, zeker in beleidskringen, het juridisch onderscheid tussen de eigen staatsburgers en vreemdelingen geacht. Hiervoor is veel te zeggen: in een rechtsstaat zouden rechtspositionele overwegingen een minstens zo belangrijke rol moeten spelen in de wijze waarop een overheid ingezetenen tegemoet treedt als hun etnische herkomst, en misschien nog wel een belangrijker rol. Een van de redenen waarom staatsburgerschap in Nederland desondanks als een minder belangrijke scheidslijn werd ervaren, was dat veel migranten reeds bij aankomst in Nederland de Nederlandse nationaliteit bezaten, met name zij die afkomstig waren uit (vroegere) Nederlandse overzeese gebiedsdelen. Bij een te sterke focus op staatsburgerschap in plaats van op etnische herkomst zou in de toenmalige Nederlandse context een deel van de integratieproblematiek onopgemerkt zijn gebleven.

Zich bewust van de voor- en nadelen van de diverse alternatieven koos de WRR in 1989 voor een nieuwe, eenvoudiger op individuen toepasbare term om migranten en hun hier geboren kinderen aan te duiden, namelijk 'allochtonen'. Deze term laat

zich vanuit het Grieks het best vertalen als ‘elders geworteld’. In relatie tot immigratie werd de term voor het eerst gebruikt in het boek *Allochtonen in Nederland* van Verwey-Jonker (1971). Het begrip was dus niet helemaal nieuw toen de WRR het (her)introduceerde, maar het nam wel meteen daarna een hoge vlucht. Kennelijk voorzag het in een op dat moment levende maatschappelijke behoefte aan een verzamelterm voor alle personen met een niet-Nederlandse origine, om hen zo te kunnen onderscheiden van het volledig in Nederland gewortelde deel van de bevolking, de autochtonen (een woord dat, opmerkelijk genoeg, wel al lang bestond). De WRR wees destijds met nadruk op het neutraal-descriptieve karakter van het woord ‘allochtoon’: niet alleen leden van migrantengroepen die toen als problematisch werden ervaren, werden ermee aangeduid, maar eenieder die buiten Nederland was geboren of voor (een van) wiens ouders dat gold, dus ook Duitsers, Fransen, Britten etcetera. Wellicht, zo was de gedachte, zou zo’n herdefinitie de als steeds problematischer ervaren maatschappelijke scheidslijnen tussen gevestigden en nieuwkomers enigszins kunnen doen vervagen.

De overheid heeft van meet af aan afstand genomen van de term ‘allochtonen’. In zijn reactie op het WRR-rapport *Allochtonenbeleid* gaf het kabinet aan de voorkeur te zullen blijven geven aan de tot dan toe meest gebruikelijke term ‘(etnische) minderheden’. Zijn belangrijkste overweging hierbij was dat het beleid zich ook in de toekomst zou moeten blijven beperken tot minderheidsgroepen waarvoor de Nederlandse overheid een specifieke verantwoordelijkheid voelde, bijvoorbeeld omdat ze uit vroegere koloniën kwamen of door de regering waren uitgenodigd. Ook de (autochtone) woonwagenbewoners behoorden tot de doelgroepen van het zogeheten categoriale beleid. Het was niet de bedoeling dat andere, niet als zodanig ‘erkende’ minderheidsgroepen in een achterstands situatie automatisch ook onder dit beleid zouden gaan vallen¹. Voorts wees het kabinet op het feit dat de term ‘minderheden’ internationaal is geaccepteerd en “verwijst naar fundamentele democratische rechtsbeginselen” (Kabinetsstandpunt ‘Allochtonenbeleid’ 1990: 8-9).

Zowel de Rijksoverheid als de meeste gemeentelijke overheden hebben hun terughoudendheid in het gebruik van de term ‘allochtonen’ lange tijd kunnen volhouden, zij het met enkele notoire uitzonderingen. De belangrijkste hiervan vormt de wetgeving ter bevordering van evenredige arbeidsdeelname van allochtonen, die tussen 1994 en 2004 van kracht was (achtereenvolgens de Wet BEAA en de Wet SAMEN). Deze wetgeving, geïnitieerd door de Tweede Kamer, vroeg noodzakelijkerwijs om een afbakening van de groepen waarop zij van toepassing was, en daarbij werd het begrip ‘allochtoon’ niet gemeden, met name niet in de Wet BEAA². Voor het overige zal men de term inderdaad slechts sporadisch aantreffen in overheidsdocumenten. Diverse gemeenten hebben intussen hun ‘doelgroepenbeleid’

afgeschaft en gekozen voor *mainstreaming* (Collett *et al.* 2013). Dit geldt de laatste jaren ook voor de Rijksoverheid. Een praktische consequentie hiervan is dat lastige terminologische discussies zo lijken te kunnen worden omzeild.

Een tweede belangrijke uitzondering op het terughoudend gebruik van de term ‘allochtoon’ biedt het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). De groeiende maatschappelijke relevantie van het integratievraagstuk versterkte de roep om statistische informatie met betrekking tot de migranten en hun nazaten. De gemeentelijke bevolkingsadministratie biedt hiertoe de mogelijkheid, omdat daarin standaard de geboorteplaats van elke ingezetene wordt geregistreerd, evenals die van diens ouders. Dit laatste is overigens maar in enkele Europese landen het geval (Bijl en Verweij 2012), maar het is juist dankzij de systematische kennis over de geboorteplaats van de ouders dat het CBS de door de WRR voorgestelde definitie van ‘allochtoon’ eenvoudig kon operationaliseren. Sinds het begin van de jaren '90 verschijnen steeds meer statistieken waarin autochtonen en allochtonen met elkaar, maar ook groepen allochtonen onderling worden vergeleken. Hiermee ontstond een belangrijk beleidsinstrument om de voortgang van het integratieproces en de effecten van het beleid te monitoren.

In 1992 voegde het CBS nog één belangrijke differentiatie toe aan het begrip ‘allochtoon’, namelijk het onderscheid tussen ‘westers’ en ‘niet-westers’. De ratio van deze nadere toespitsing was dat westerse allochtonen qua maatschappelijke positie in vrijwel alle opzichten een sterke overeenkomst bleken te vertonen met autochtone Nederlanders, terwijl de niet-westerse daarbij in belangrijke mate achterbleven. De werkelijke maatschappelijke scheidslijn zou dus niet lopen tussen autochtoon en allochtoon, maar tussen westers en niet-westers, zo luidde de achterliggende gedachte. Om die scheidslijn beter zichtbaar te maken en om het integratieproces beter te kunnen volgen, differentieert het CBS, en in zijn navolging veel andere overheidsdiensten en wetenschappelijk onderzoekers, inmiddels al meer dan twintig jaar tussen westerse en niet-westerse allochtonen. Vaak wordt dan vooral de laatste categorie nog nader uitgesplitst naar herkomstland (in casu geboorteland), met name waar het de meer omvangrijke groepen betreft.

Over de afbakening tussen westerse en niet-westerse allochtonen is veel geschreven, vaak in kritische zin (RMO 2011; Ham en Van der Meer 2012). Een regelmatig weerkerend punt van verwondering is dat personen geboren in Japan en Indonesië als westers worden beschouwd, terwijl Nederlandse staatsburgers geboren in Suriname of op een van de Caribische eilanden die deel uitmaken van het Koninkrijk als niet-westers staan geregistreerd. De ratio hierachter lijkt duidelijk: vrijwel alle Japanners in Nederland zijn welvarend en velen die in Indonesië (c.q. Nederlands-Indië) zijn geboren, bezitten Nederlandse voorouders. Anderzijds bevinden sommige Surinamers en Antillianen zich in een maatschappelijke achterstandsituatie, waardoor extra beleidsaandacht noodzakelijk is. Daarmee bergt de tegenstelling

tussen westers en niet-westers in feite veel meer in zich dan een puur geografische classificatie naar geboorteland. Etnische, juridische en achterstandselementen doen hun intrede in de definiëring, waardoor in de beeldvorming het samenvallen van etnische en andere maatschappelijke scheidslijnen wordt geaccentueerd. Sommige auteurs onderkennen aan deze praktijk zelfs zekere racistische trekken (Essed en Nimako 2006; Vasta 2007).

Niettemin moet worden vastgesteld dat de zojuist beschreven ontwikkeling aansluit bij de wijze waarop de samenleving de term ‘allochtoon’ in de loop van de laatste twee decennia is gaan hanteren. Al spoedig na de introductie door de WRR werd het gebruik ervan vooral toegespitst op de groepen die in andere landen – met name in Canada – wel worden aangeduid als *visible minorities*, mensen aan wier uiterlijk direct zichtbaar is dat zij niet tot de autochtone meerderheidsbevolking behoren of afkomstig zijn uit nabijgelegen landen. Meer en meer kreeg ‘allochtoon’ zo naast de connotatie van ‘anders’ ook die van ‘problematisch’. In bepaalde opzichten werkte dit stigmatiserend, en ook dit kan een reden zijn geweest waarom in beleidskringen het gebruik ervan beperkt is gebleven. Nieuw is dit fenomeen overigens niet. Andere groepen in de samenleving wier positie als problematisch wordt ervaren, veranderen evenzeer met enige regelmaat van benaming, zoals de trits ‘ouden-van-dagen – bejaarden – senioren’, of de trits ‘invaliden – gehandicapten – andersvaliden’ illustreert. Elders ziet men gelijksoortige ontwikkelingen optreden, ook in relatie tot migranten. Zo evolueerde de meest gangbare term in Duitsland in de afgelopen decennia van *Ausländer* via *ausländische Mitbürger* naar *Personen mit Migrationshintergrund*. Opvallend is overigens wel dat de Nederlandse term ‘allochtoon’ in geen enkel ander land is overgenomen, behalve in België, waar zij ook in het Franstalige landsgedeelte regelmatig wordt gebruikt. Net als in Nederland, is ook in België intussen een discussie ontstaan over de houdbaarheid van de term (*Le Monde*, 21 september 2012).

3 MIGRATIEACHTERGROND EN ANDERE SCHEIDSLIJNEN

De term ‘allochtoon’ heeft in de vijftientig jaar na zijn grootschalige introductie duidelijk een evolutie ondergaan. In officiële stukken werd hij altijd al enigszins vermeden, maar komt hij tegenwoordig helemaal nauwelijks meer voor, behalve als het statistische informatie betreft. In het dagelijks spraakgebruik, inclusief de media, is het gebruik nog altijd frequent, maar is al vrij snel een betekenisverschuiving opgetreden in de richting van *visible minorities*. Daarbij ligt de nadruk op de als meer problematisch ervaren minderheidsgroepen en individuen. Daarnaast hebben zich in de afgelopen eeuw ook in de samenleving ontwikkelingen voorgedaan die de vraag oproepen of het onderscheid autochtoon – allochtoon en het onderscheid westers – niet-westers nog dezelfde maatschappelijke relevantie hebben als toen deze beide begrippenparen werden geïntroduceerd.

Twee ontwikkelingen zijn in dit verband van belang. Allereerst is onder een deel van de allochtone bevolking inmiddels een proces van opwaartse maatschappelijke mobiliteit in gang gezet. De tabellen 3.1 en 3.2 illustreren de forse stijging in het gemiddeld scholingsniveau die zich onder alle migrantengroepen heeft voorgedaan, en dan vooral onder de tweede generatie. Hierdoor is de kans kleiner geworden dat op individueel niveau allochtone herkomst een indicatie vormt voor maatschappelijke achterstand. Onder de grotere niet-westerse allochtone groepen is dit het duidelijkst zichtbaar bij de Surinamers, maar ook veel Turkse en Marokkaanse Nederlanders verkeren intussen al lang niet meer in een achterstandsituatie.

Tabel 3.1 Percentage van de actieve beroepsbevolking van de betreffende categorie dat een beroep vervult op hoog of wetenschappelijk niveau, naar etnische herkomst en generatie, 2001-2012.

	2001	2012
Turks	9	16
Marokkaans	13	19
Surinaams	23	28
Antilliaans	26	27
overig niet-westers	23	27
totaal niet-westers	19	24
1ste generatie niet-westers	18	22
2de generatie niet-westers	23	29
autochtoon	28	34

Bron: SCP 2014a: 55.

Tabel 3.2 Instroom van studenten in het hoger onderwijs, naar etnische herkomst (in procenten van de relevante leeftijdsgroep*), 1995/'96-2009/'10.

	1995/'96**	2003/'04 1ste generatie	2003/'04 2de generatie	2009/'10 1ste generatie	2009/'10 2de generatie
autochtonen	45		52		58
Turken	13	16	35	33	45
Marokkanen	12	23	34	43	47
Surinamers	25	46	56	47	57
Antillianen	24	60	76	53	59
overig niet-Westers	27	45	60	63	68

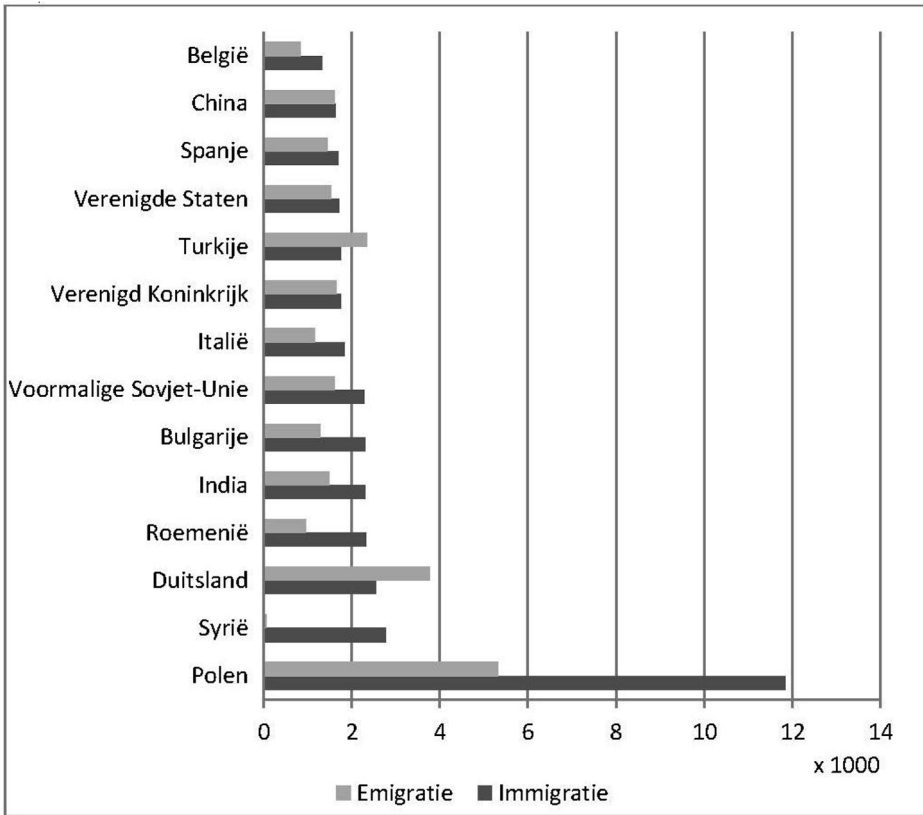
Bron: SCP 2003: 133; CBS 2010a: 76.

* Jaarcohorten berekend op basis van het gemiddelde van het aantal 18-, 19- en 20-jarigen per categorie.

** Gegevens uitgesplitst naar generatie niet beschikbaar.

Ten tweede heeft ook de immigratie zich verder ontwikkeld. Sinds de jongste eeuwwisseling is de immigratie naar Nederland vanuit de 'klassieke' niet-westerse landen van herkomst – Turkije, Marokko en Suriname – goeddeels tot stilstand gekomen. Figuur 3.1 laat zien dat in de eerste helft van 2014 van deze drie alleen Turkije nog net in de top-tien van de belangrijkste landen van herkomst van immigranten figureert; uit dit land komen tegenwoordig ook veel zogeheten 'kenniswerkers'. Door de stagnerende immigratie – met name door de terugloop van het aantal huwelijkspartners (SCP 2014b) – en een voortgaande, zij het beperkte, emigratie van ouderen, neemt binnen de 'klassieke' groepen het relatief belang van de tweede generatie snel toe. Daardoor verandert dit deel van de allochtone populatie van karakter (zie tabel 3.3). Inmiddels groeit zelfs een derde generatie op, die officieel niet meer als allochtoon wordt aangemerkt, maar uiterlijk vaak niet is te onderscheiden van degenen voor wie dit wel geldt.

Figuur 3.1 Buitenlandse migratie naar geboorteland, grootste 14 groepen migranten, eerste helft 2014.

Bron: CBS

Tabel 3.3 Allochtonen naar herkomstgroepering en aandeel tweede generatie, per 1 januari 2002 en 2012.

	2002		2012	
	1 ^{ste} + 2 ^{de} generatie	aandeel 2 ^{de} generatie (in %)	1 ^{ste} + 2 ^{de} generatie	aandeel 2 ^{de} generatie (in %)
	(x 1000)		(x 1000)	
niet-westers totaal	1.558	37	1.938	44
w.v. Turkije	331	44	393	50
Marokko	284	44	363	54
Suriname	315	41	347	47
Ned. Antillen (v.m.)	125	34	144	43
westers totaal	1.407	53	1.557	56

Bron: CBS 2002: 94-96; CBS 2012a: 37.

De voor Nederland belangrijkste nieuwe ontwikkeling in de immigratie is een forse toename van de intra-Europese mobiliteit, vooral sinds de grootschalige uitbreiding van de EU in 2004. Twee op elke drie niet-Nederlandse staatsburgers die zich in Nederland vestigen, komen thans uit een andere lidstaat van de EU. Polen, Roemenië en Bulgarije leveren de laatste jaren veel nieuwkomers, zij het dat hun komst lang niet altijd leidt tot definitieve vestiging. Ook komen nu meer mensen dan voorheen vanuit West- en Zuid-Europese lidstaten van de EU naar Nederland. Volgens de gangbare definitie gaat het hier om westerse allochtonen. Sommige van de nieuwkomers, met name die uit de nieuwe EU-lidstaten, verkeren echter wel in een achterstands situatie: zij verrichten laaggeschoold werk, worden daarvoor vaak slecht betaald en zijn dikwijls ook slecht gehuisvest (Engbersen *et al.* 2011). Hun aanwezigheid wordt door velen, inclusief de overheid, op eenzelfde wijze geproblematiseerd als destijds bij bijvoorbeeld Turken en Marokkanen het geval was.

Hiertegenover staat dat nieuwe migranten uit niet-westerse landen juist steeds vaker hoog opgeleid zijn. Het gaat dan bijvoorbeeld om personen die als 'kennismigrant' of *expat* een aantal jaren in Nederland doorbrengen, al dan niet in dienst van een internationale onderneming. Van de top-vijf landen van herkomst van kennismigrant in de periode 2008-2011, bijvoorbeeld, waren er drie niet-westers: India, China en Turkije. Omstreeks 10.000 nieuwe kennismigrant waren uit een van deze drie afkomstig, hun gezinsleden niet meegerekend. Dat is 44 procent van alle kennismigrant die zich in die jaren in Nederland vestigden (INDIAC 2013: 32).

Vluchtelingen zorgen al decennialang voor een andere belangrijke migratiebeweging naar Nederland, maar ook bij hen is van het 'klassieke' onderscheid 'westers en hoog opgeleid' versus 'niet-westers en laag opgeleid' al lang geen sprake meer.

De in Nederland wonende Iraniërs, bijvoorbeeld, zijn gemiddeld hoger opgeleid dan de autochtone Nederlanders, terwijl ze tegelijkertijd als niet-westerse allochtoon staan geregistreerd. Van alle Iraniërs in Nederland had in 2009 41 procent een opleiding op hbo/wo-niveau tegenover 28 procent van de autochtone Nederlanders (SCP 2011: 83).

Een laatste opvallende ontwikkeling in de immigratie naar Nederland is de afname van het aantal allochtonen in Nederland die een (huwelijks)partner laten overkomen uit het buitenland. Van alle allochtonen die in 2008 in het huwelijk traden, huwde 56 procent met een autochtoon. Een ander opmerkelijk gegeven is dat meer dan de helft van de importbruiden en -bruidegoms hier komt als partner van een autochtone Nederlander (Nouri en Van Dyke 2010; SCP 2014b). Hoewel uit onderzoek blijkt dat deze partners het niet altijd gemakkelijk hebben, mag men toch veronderstellen dat het feit dat zij met een Nederlander gehuwd zijn hun integratieproces in veel gevallen versnelt (Entzinger *et al.* 2013). Formeel betreft het hier allochtonen, maar door hun nauwe persoonlijke banden met autochtonen burgeren zij sneller en intensiever in dan andere nieuwkomers.

Door de zojuist beschreven ontwikkelingen is de allochtone bevolking van Nederland in de afgelopen vijftienvintig jaar veel heterogener geworden, qua herkomst, qua verblijfsduur en qua rechtspositie. Hierdoor is de mate waarin etnische en andere maatschappelijke scheidslijnen met elkaar samenvallen en elkaar versterken in veel gevallen teruggelopen, zoals de tabellen 3.1 en 3.2 al illustreerden voor het onderwijsniveau. Maar ook andere indicatoren laten een afname van verschillen zien tussen de autochtone bevolking enerzijds en de diverse allochtone gemeenschappen anderzijds. Te denken valt hierbij ook aan meer cultureel getinte indicatoren als kennis en gebruik van het Nederlands of interetnische sociale contacten (SCP 2009). Diverse jaarlijkse rapportages van SCP en CBS geven een goed beeld van deze ontwikkelingen.

Opmerkelijk is wel dat de arbeidsmarktpositie en het niveau van de arbeidsparticipatie van de allochtone bevolking in de afgelopen decennia weliswaar aanzienlijk zijn verbeterd, maar dat dit ook geldt voor de autochtone bevolking. Dientengevolge is het onderling verschil nauwelijks kleiner geworden (zie tabel 3.1), al laat tabel 3.2 juist weer zien dat op onderwijsgebied wel degelijk sprake is van een inhaalslag, zeker bij de tweede generatie. Op de wat langere termijn zou dit dus wel tot een verkleining van de verschillen in arbeidsdeelname moeten leiden. Ook op het punt van huisvesting is sprake geweest van een inhaalslag onder allochtonen, vooral door de groei van het aantal huishoudens met een koopwoning (zie tabel 3.4). Opvallend is overigens weer wel dat dit nauwelijks heeft geleid tot een vermindering van de woonsegregatie, hoewel op dit punt belangrijke verschillen bestaan tussen de grootste vijf gemeenten (zie tabel 3.5).

Tabel 3.4 Aandeel huishoudens met een koopwoning, naar etnische herkomst, 1998, 2002, 2006 en 2009, in % van alle huishoudens.

	1998	2002	2006	2009
Turks	15	20	26	30
Marokkaans	3	9	16	15
Surinaams	23	27	33	36
Antilliaans	25	17	21	23
overig niet-westers		21	26	30
autochtoon	53	57	60	62

Bron: SCP 2011: 183.

Tabel 3.5 Segregatie-index* voor geselecteerde etnische groepen in de grootste vijf gemeenten, 2002-2012.

	Amsterdam		Rotterdam		Den Haag		Utrecht		Eindhoven	
	2002	2012	2002	2012	2002	2012	2002	2012	2002	2012
autochtonen	24,98	24,93	34,97	33,04	31,72	35,40	26,08	25,85	13,67	14,59
niet-westerse										
allochtonen	35,63	35,76	39,09	34,70	46,08	43,76	37,25	35,38	23,09	20,48
Turken	41,89	43,70	45,81	39,10	51,26	49,17	41,93	41,52	37,27	30,97
Marokkanen	39,99	40,33	40,71	38,04	48,58	46,74	43,04	42,51	27,84	30,01
Surinamers	33,02	33,90	22,43	18,28	34,84	30,19	21,48	22,79	14,56	13,81

Bron: CBS 2010b: 6.

* De segregatie-index geeft het percentage van de desbetreffende bevolkingsgroep weer dat binnen de gemeente naar een andere wijk zou moeten verhuizen teneinde een volkomen gelijkmatige spreiding over die gemeente te verkrijgen. Hoe hoger het percentage, des te sterker die groep gesegregeerd woont.

Veel van de in het voorgaande genoemde kenmerken worden beschouwd als indicatoren voor de mate waarin migranten c.q. allochtonen zijn geïntegreerd in een samenleving (Entzinger en Biezeveld 2003). Hoe dichter de scores voor allochtonen en autochtonen elkaar naderen, des te meer worden de allochtonen als geïntegreerd beschouwd. In het Nederlandse overheidsbeleid wordt het bereiken van *evenredigheid* van oudsher gezien als een soort einddoelstelling van het integratieproces. Bij volstreekte evenredigheid is in het geheel geen sprake meer van verschil in maatschappelijke positie tussen allochtonen en autochtonen. Beide categorieën zijn dan gemiddeld even hoog opgeleid, verdienen in doorsnee hetzelfde inkomen, nemen in gelijke mate deel aan het arbeidsproces en wonen niet geclusterd in

bepaalde delen van de stad of zelfs van het land. Het lijkt een illusie dat deze eind-situatie ooit zal worden bereikt, al was het maar omdat de allochtone bevolking een 'vlottende' bevolking is: er komen telkens weer nieuwe, nog niet geïntegreerde migranten bij, terwijl de veel beter geïntegreerde derde generatie niet meer als allochtoon wordt beschouwd.

Desondanks kunnen we op grond van de gepresenteerde empirische data vaststellen dat de laatste vijftientig jaar het proces van maatschappelijke participatie onder belangrijke allochtone groeperingen in Nederland aanzienlijk is voortschreden. De scheidslijn tussen allochtoon en autochtoon valt nu minder nadrukkelijk samen met andere maatschappelijke scheidslijnen dan omstreeks 1990 en zelfs omstreeks het jaar 2000 het geval was. Ook het SCP onderschrijft in zijn Jaarrapport Integratie 2011 in grote lijnen deze conclusie (SCP 2012: 19-27). Om de participatie van de tweede generatie op enkele belangrijke maatschappelijke deelterreinen in beeld te krijgen, voerde het SCP voor de meest omvangrijke migrantengroepen een decompositieanalyse uit met behulp van een groot aantal variabelen. Daarbij hield het geen rekening met door beleid niet beïnvloedbare factoren, zoals verblijfsduur, leeftijd en het opleidingsniveau van de ouders. De conclusie hiervan was dat van verschillen in onderwijsniveau tussen de tweede migrantengeneratie en de autochtone bevolking thans nagenoeg geen sprake meer is. Voor zover ze nog bestaan, zijn ze terug te voeren op een tekortschietende kennis van het Nederlands onder sommige allochtonen. Het werkloosheidsniveau verschilt nog wel; dit komt vermoedelijk omdat de tweede generatie allochtonen minder werkervaring en minder goede netwerken heeft dan hun autochtone *peers*. Ook discriminatie zal hierbij een rol spelen (SCP 2013: 93). Hebben allochtonen echter een baan, dan krijgen ze daarin dezelfde doorstroomkansen als autochtonen. Op huisvestingsgebied vinden de SCP-onderzoekers wel belangrijke verschillen tussen allochtonen en autochtonen. De kwaliteit van hun woningen is weliswaar vergelijkbaar, maar allochtonen zijn wel sterk oververtegenwoordigd in buurten waar al hoge concentraties allochtonen wonen (zie ook tabel 3.5). Het SCP ziet dit als het resultaat van eigen keuze: veel allochtonen zouden graag dicht bij familie en vrienden willen wonen. Wel alarmerend acht het SCP de sterke oververtegenwoordiging van met name jonge allochtonen in de criminaliteitscijfers. Het veronderstelt dat hieraan culturele factoren ten grondslag liggen: botsende verwachtingen, vooral tussen ouders en hun kinderen, leiden tot identiteitsconflicten en psychologische problemen (SCP 2012: 203-226; zie ook CBS 2012: 171-192).

Betekenen al deze ontwikkelingen nu dat de tegenstelling autochtoon – allochtoon in Nederland in belang is afgenomen? Dat zou een te voorbarige conclusie zijn. Zeer regelmatig gehouden surveys, eveneens van het SCP, laten zien dat de houding van de Nederlandse bevolking tegenover 'buitenlanders'/allochtonen in de afgelopen 25 jaar opmerkelijk constant is gebleven (Gijsberts en Lubbers 2009).

Alleen in de eerste jaren van het nieuwe millennium waren de negatieve gevoelens sterker, ook in vergelijking met andere Europese landen (Pew Research Center 2005; Rubin 2014: 14). Die periode werd gekenmerkt door heftige maatschappelijke debatten over immigratie, integratie en niet te vergeten de islam, mede ingegeven door een aantal gebeurtenissen die de wereld schokten: '9/11', de bomaanslagen in Madrid en Londen, evenals de moord op Pim Fortuyn en op Theo van Gogh. Inmiddels is het percentage Nederlanders dat negatief denkt over allochtonen weer terug rond het oude niveau of, afhankelijk van de vraagstelling, zelfs nog iets daaronder (SCP 2013: 72). De relatieve stabiliteit van de opvattingen over allochtonen over een lange reeks van jaren is opmerkelijk, omdat men zou verwachten dat hun toenemende maatschappelijke participatie hand in hand zou gaan met een afnemende negatieve beeldvorming onder autochtonen en met een verkleining van de culturele kloof tussen beide categorieën. Diverse onderzoeken hebben aangetoond dat deze relatie veel complexer ligt.

Sniderman en Hagendoorn (2007) stellen op basis van uitvoerig en gedetailleerd onderzoek vast dat de economie, anders dan veel theorieën beweren, nauwelijks van invloed is op de manier waarop Nederlanders denken over allochtonen. Dat verklaart wellicht ook waarom de economische crisis van de laatste jaren niet tot een negatiever beeldvorming over migranten heeft geleid, maar de eerder genoemde niet economisch gerelateerde gebeurtenissen in de eerste helft van het vorige decennium wel. Sommige onderzoekers hebben zelfs vastgesteld dat de beeldvorming in tijden van economische crisis positiever wordt, omdat de media dan aantoonbaar minder aandacht besteden aan immigratie (Gijsberts en Lubbers 2009). Onderzoek heeft ook aangetoond dat in de negatieve beeldvorming over migranten in Nederland culturele argumenten een belangrijker rol spelen dan economische. Dit kwam het meest nadrukkelijk naar voren zo'n tien jaar geleden, ten tijde van de heftige debatten over de plaats van de islam in de Nederlandse samenleving. Daarbij kwam een sterk wederzijds wantrouwen tussen moslims en niet-moslims aan de oppervlakte. Sindsdien heeft de tegenstelling moslims – niet-moslims weliswaar iets van haar scherpte verloren, maar nog altijd reageren autochtonen in opinieonderzoek feller als het gaat om moslims dan wanneer het gaat om allochtonen (zie bijvoorbeeld SCP 2013: 72). Het wantrouwen tussen moslims en niet-moslims – dat overigens wederzijds is – manifesteert zich op alle opleidingsniveaus, zowel onder moslims als onder niet-moslims. Anti-immigrantengevoelens daarentegen manifesteren zich vooral onder laag opgeleide autochtonen en veel minder onder de hoog opgeleide, kosmopolitische elite (Gijsberts en Lubbers 2009; De Koster en Van der Waal 2014).

Diverse onderzoekers hebben in de afgelopen jaren gewezen op het belang van culturele factoren als verklaring van het persistente karakter van de scheidslijn autochtoon – allochtoon in Nederland, en dit ondanks de toegenomen maatschappelijke participatie van met name de tweede generatie. Zo laat Van der Waal zien

dat immigranten niet zozeer als bedreiging worden gezien omdat ‘ze onze banen inpikken’, maar vooral omdat ze ‘onze’ identiteit en ‘onze’ levensstijl bedreigen, met name waar de vrijheden in het geding zijn die in de afgelopen halve eeuw zijn verworven als resultaat van secularisering en individualisering (Van der Waal 2010).

Mijn eigen onderzoek wijst er evenzeer op dat integratie op sociaaleconomisch gebied niet per se hand in hand hoeft te gaan met integratie op andere terreinen. Turkse en Marokkaanse jongeren in Rotterdam bleken tussen 1999 en 2006 een ware inhaalslag te hebben gemaakt op het punt van maatschappelijke participatie: hun opleidingsniveau en arbeidsdeelname stegen fors (zij het nog niet tot het niveau van de autochtonen). Hun opvattingen over tal van zaken waren in die periode sterker op die van de autochtone bevolking gaan lijken, een teken van acculturatie. Die acculturatie trad echter niet op bij kwesties die direct of indirect met godsdienst te maken hadden: Turkse en Marokkaanse jongeren bleven, gemiddeld gesproken, even godsdienstig als ze waren en de controlegroep van autochtone jongeren even seculier. Hoewel men dus in de meeste opzichten naar elkaar leek toe te groeien, werd in diezelfde periode de over en weer tussen autochtonen en allochtonen gepercipieerde culturele afstand toch groter en groeide het wederzijds wantrouwen. Opmerkelijk was vooral dat hoog opgeleide Turkse en Marokkaanse jongeren in 2006 veel minder vertrouwen in de toekomst hadden dan in 1999. Kennelijk heeft juist die hoge opleiding bij hen verwachtingen gewekt die zij niet blijken te kunnen realiseren (Entzinger en Dourleijn 2008). In de literatuur is dit verschijnsel bekend geworden als de ‘integratieparadox’ (Buijs et al. 2006; Gijsberts en Vervoort 2009).

We kunnen concluderen dat de allochtone bevolking van Nederland in de afgelopen 25 jaar – sinds de (her)introduktie van de term allochtoon – niet alleen veel omvangrijker, maar in talloze opzichten ook veel diverser is geworden. In de academische literatuur is hiervoor de term ‘superdiversiteit’ in zwang geraakt (Vertovec 2007). Onder grote groepen allochtonen heeft zich een belangrijke opwaartse sociale mobiliteit voltrokken. Hun integratieproces is onmiskenbaar voortgeschreden, zeker als men integratie vooral opvat als participatie aan belangrijke maatschappelijke instituties. Etnische en maatschappelijke scheidslijnen vallen thans minder nadrukkelijk samen dan rond 1990. Toch zou het te ver gaan op grond hiervan te concluderen dat de tegenstelling autochtoon – allochtoon aan het verdwijnen is. Wel verandert zij van karakter en is zij in een aantal opzichten gedifferentieerder en subtieler geworden. Ook hebben zich nieuwe scheidslijnen ontwikkeld tussen en binnen migrantengemeenschappen, en sommige daarvan zouden nog wel eens aan belang kunnen winnen. Migratiegerelateerde scheidslijnen zullen ook in de toekomstige Nederlandse samenleving blijven bestaan, maar ze zullen niet meer als vanzelfsprekend samenvallen met het wel of niet hebben van een migratieach-

tergrond. Het in de voorgaande passages geciteerde onderzoek geeft al enkele indicaties voor de aard van die nieuwe scheidslijnen. In het laatste deel van dit essay ga ik dieper in op een aantal ontwikkelingen die in dit kader van belang kunnen zijn.

4 MIGRATIEGERELATEERDE SCHEIDSLIJNEN IN DE TOEKOMST

Het is inmiddels breed aanvaard dat Nederland een immigratieland is geworden en dat dit ook in de komende decennia zo zal blijven. Volgens de meest recente allochtonenprognose van het CBS (CBS 2012b) zal het aandeel westerse allochtonen in de totale bevolking tussen 2013 en 2060 groeien van 9,4 tot 12,6 procent, terwijl het aandeel niet-westerse allochtonen in diezelfde periode zal toenemen van 11,7 tot 18,0 procent. Het allochtone aandeel in de bevolking zal daardoor stijgen van ruim één op vijf thans naar bijna één op drie over een kleine vijftig jaar. Let wel: het betreft hier alleen migranten van de eerste generatie en hun kinderen. Veel nazaten van de huidige allochtone bevolking van Nederland zijn hierbij dus niet inbegrepen, omdat zij tegen die tijd tot de derde of vierde generatie zullen kunnen worden gerekend. Daarbij komt nog dat de allochtone bevolking ook in de toekomst niet gelijkmatig over Nederland zal zijn gespreid, net zo min als dit nu het geval is. In Amsterdam, Rotterdam en Den Haag is thans reeds ongeveer de helft van de bevolking allochtoon, namelijk 50,6, respectievelijk 48,6 en 50,0 procent (CBS Statline d.d. 28 mei 2014). Ongetwijfeld zal het allochtone aandeel in de bevolking van deze steden in de toekomst nog verder stijgen: allochtonen zullen daar dan een ruime meerderheid vormen en autochtonen een minderheid. Alleen al hierom kan men zich nauwelijks voorstellen dat aan het onderscheid autochtoon – allochtoon over enkele decennia dezelfde betekenis zal worden toegekend als thans, laat staan als enkele decennia geleden (Entzinger 2012).

Qua herkomst en qua opleidingsniveau zullen de nieuwkomers van de toekomst naar alle waarschijnlijkheid nog diverser zijn dan nu reeds het geval is; deze heterogenisering van de migrantenpopulatie is inmiddels al geruime tijd gaande. Tegelijkertijd zal het proces van integratie en acculturatie onder de meeste hier gevestigde migranten en hun nazaten zich voortzetten, waarbij ook *intermarriage* – d.w.z. (huwelijks)verbintenissen tussen mensen uit verschillende etnische groepen (zowel allochtoon als autochtoon) – steeds meer een factor van betekenis wordt. Bij het verstrijken van de tijd zal de nu door velen nog als min of meer vanzelfsprekend ervaren samenhang tussen verschillende aspecten van etniciteit (fysieke kenmerken, taal, godsdienst, gedrag, identiteit) minder eenduidig worden. Omdat de leden van derde en volgende generaties gelden als autochtoon, maar tegelijkertijd het migratieverleden van hun (groot)ouders nog herkenbaar kan zijn aan bijvoorbeeld hun uiterlijk, naam, godsdienst of aan bepaalde culturele gewoonten, zal Nederland ook steeds meer te maken krijgen met autochtone etnische gemeenschappen. Hiermee rijst de vraag of etniciteit op de langere duur nog

een relevante maatschappelijke scheidslijn zal blijven, dan wel of andere scheidslijnen, direct of indirect gerelateerd aan migratie en etniciteit, hiervoor in de plaats zullen treden, geheel dan wel gedeeltelijk.

Kijkend naar de toekomst, zie ik twee belangrijke migratiegerelateerde criteria die wel eens tot nieuwe scheidslijnen zouden kunnen leiden en die de meer klassieke scheidslijn autochtoon – allochtoon in belang zouden kunnen gaan overvleugelen. De ene scheidslijn heeft te maken met de wijze waarop migranten en hun nazaten door de samenleving worden behandeld. Het gaat hier met name om hun rechtspositie en de daaraan gekoppelde rechtszekerheid en kansengelijkheid. Echter, ook bij gelijke rechtsposities kan discriminatie nog tot ongelijke behandeling en beperking van kansen leiden. De andere heeft te maken met de mate waarin de allochtonen zelf zich zullen identificeren met de Nederlandse samenleving dan wel met andere culturen, andere landen of met niet in Nederland gewortelde ideologieën. Beide scheidslijnen zouden wel eens dwars door de allochtone gemeenschappen heen kunnen gaan lopen. Op beide scheidslijnen zal ik hieronder nader ingaan, waarbij ik aan elk van deze beide twee varianten onderscheid.

4.1 VERSCHILLEN IN RECHTSPOSITIE

Van oudsher hebben nieuwkomers die niet de nationaliteit bezitten van het land waar zij zich vestigen minder rechten dan staatsburgers van dat land. Het verschil zit vooral in de politieke en sociale rechten en veel minder in de burgerrechten (Marshall 1950). In onze democratie gelden de klassieke vrijheden in beginsel voor alle (legaal) ingezetenen. Daarentegen duurt het doorgaans een aantal jaren alvorens nieuwkomers aanspraak kunnen maken op dezelfde vormen van (publiek gefinancierde) sociale zekerheid als staatsburgers, terwijl Nederland tot de weinige landen behoort die het actief en passief kiesrecht toekennen aan vreemde ingezetenen, en dan nog alleen voor lokale verkiezingen. Slechts weinigen betwisten de legitimiteit van dit onderscheid in rechten, zij het dat er wel uitdrukkelijk verschillen van inzicht bestaan over de meest wenselijke duur van de overgangperiode. In Nederland bestond ruwweg tot aan de laatste eeuwwisseling een tendens om deze kort te houden. Een stevige rechtspositie voor nieuwkomers, zo luidde de redenering, zou bijdragen aan hun voorspoedige integratie.

Het jaar 2002 bleek hier een waterscheiding. Na de verkiezingen van dat jaar, waarbij de LPF, enkele dagen na de moord op haar lijsttrekker Pim Fortuyn, een grote overwinning behaalde, trad het eerste kabinet-Balkenende aan. Dit kabinet en alle kabinetten die daarop sindsdien zijn gevolgd, beschouwden het verkrijgen van een stevige rechtspositie door nieuwkomers eerder als een kroon op een succesvol verlopen integratieproces dan als een middel om de integratie te stimuleren, zoals tot dan toe de dominante opvatting was. In diverse gevallen werd de wachttijd verlengd waarna nieuwkomers aanspraak kunnen maken op bepaalde voorzieningen en werden de eisen daarvoor verscherpt. Dit gold ook voor de eisen met betrekking

tot gezinsmigratie, de verplichte inburgering en de naturalisatie tot Nederlander. Er is relatief weinig onderzoek verricht naar het verband tussen naturalisatie en integratie, maar een vergelijkende studie in opdracht van de OECD komt tot de – voorzichtige conclusie dat het bezit van de nationaliteit van het land van vestiging een positief effect heeft op het verloop van het integratieproces van migranten (Liebig 2011).

Toch wordt de strengere aanpak tot op heden politiek voldoende breed gedragen, ook al leidt zij in de praktijk wel tot grotere en meer persistente verschillen in rechtspositie tussen diverse categorieën nieuwkomers dan voorheen. De minst strikte regels gelden voor burgers van andere EU-landen. Zij zijn in beginsel vrij zich in Nederland te vestigen, mits zij gedurende de eerste vijf jaren in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien – uitzonderingen daargelaten. Zij zijn ook niet inburgeringsplichtig, wat weer wel geldt voor migranten van buiten de EU³ – tenzij die hier met een kortlopend arbeidscontract komen. Gezinsmigranten van buiten de EU moeten aan veel meer voorwaarden voldoen: zo dienen zij over een sponsor te beschikken die de eerste vijf jaar de volledige verantwoordelijkheid voor hen moet dragen, ook financieel. Dit leidt soms tot ongewenste vormen van afhankelijkheid, bijvoorbeeld tussen echtelieden (Entzinger *et al.* 2013). Asielzoekers vormen een categorie met nog minder rechten: zij moeten eerst wachten op uitsluitel over hun asielverzoek. Dat kan soms lang duren en een belangrijk deel van die tijd moeten zij in ledigheid doorbrengen. Dit belemmert een voorspoedig verloop van hun integratieproces, dat pas kan beginnen nadat hun een verblijfstitel is toegekend. Tenslotte zijn er dan nog de ongedocumenteerde migranten, een tamelijk vlottende categorie mensen, wier aantal in Nederland al jarenlang op ongeveer 100.000 wordt geschat. Sommigen van hen zijn uitgeprocedeerde asielzoekers die om uiteenlopende redenen niet kunnen worden uitgezet naar hun land van herkomst. Zij kunnen slechts aanspraak maken op enkele humanitaire basisrechten, zoals het recht op gezondheidszorg – met restricties – en het recht op onderwijs voor hun leerplichtige kinderen (Van Meeteren 2010).

Het is niet de bedoeling hier uitvoerig stil te staan bij de precieze balans van rechten en plichten voor elke categorie migranten in Nederland. Wel kunnen we vaststellen dat er steeds meer sprake is van differentiatie in de rechtspositie van migranten en dat de eisen die aan het verkrijgen van een steviger rechtspositie worden gesteld geleidelijk zwaarder zijn geworden. Zo is het slagen voor het inburgeringsexamen tegenwoordig voorwaarde voor het verkrijgen van een permanente verblijfstitel; het niet-slagen kan daarentegen worden beboet. De scheidslijnen die als gevolg hiervan binnen de samenleving ontstaan, vallen niet samen met die tussen autochtonen en allochtonen. De meeste allochtonen beschikken, net als de autochtonen, over een zeer stevige rechtspositie. De meerderheid van hen bezit zelfs de Nederlandse nationaliteit.⁴ De rechtspositionele scheidslijnen vallen evenmin samen met de etnische: er zijn landen waarvandaan momenteel zowel

arbeids- als gezinsmigranten komen, zowel asielzoekers als illegale migranten, terwijl juist uit diezelfde landen ook al omvangrijke etnische gemeenschappen lange tijd hier zijn gevestigd. Men denke hier bijvoorbeeld aan China, Rusland of Turkije.

Kortom, de zich steeds duidelijker aftekenende rechtspositionele scheidslijnen zijn zeker migratiegerelateerd, maar zij vallen bepaald niet samen met bestaande etnische scheidslijnen of met de tegenstelling autochtoon – allochtoon. De maatschappelijke gevolgen van de toenemende differentiatie in rechtspositie laten zich raden. Een zwakke rechtspositie betekent minder kansen op participatie en meer kansen op uitbuiting en uitsluiting door bijvoorbeeld werkgevers en huisjesmelkers. Concurrentievervalsing op de arbeidsmarkt en sociale spanningen kunnen hiervan het gevolg zijn.

4.2 DISCRIMINATIE

Verschillen in rechtspositie vormen een belangrijke, maar zeker niet de enige migratiegerelateerde grond voor maatschappelijke uitsluiting. Ook onder de gevestigde allochtonen met een sterke verblijfsstatus (veelal het Nederlander-schap) treden vormen van uitsluiting op. Deze zijn niet terug te voeren op verschillen in rechtspositie, maar op discriminatie, en derhalve strijdig met de wet en strafbaar. Discriminatie is het ongelijk behandelen van personen op grond van kenmerken die in de gegeven context niet relevant zijn. Etnische herkomst kan een van die kenmerken zijn. Er bestaan verschillende vormen van discriminatie. Directe discriminatie, toegespitst op de arbeidsmarkt, houdt bijvoorbeeld in dat een werkgever geen mensen in dienst wil nemen *omdat* zij een bepaalde etnische achtergrond hebben. Bij indirecte discriminatie is sprake van het stellen van eisen (bijvoorbeeld ten aanzien van taalkennis) die voor een bepaalde functie niet noodzakelijk zijn, in de wetenschap dat mensen met een bepaalde etnische achtergrond hierdoor kunnen worden uitgesloten. Discriminatie is in individuele gevallen vaak lastig te bewijzen, maar op een hoger aggregatieniveau, bijvoorbeeld dat van een etnische groep in haar geheel, kan het vóórkomen ervan wel degelijk worden aangetoond – en is het ook aangetoond, onder meer via statistische analyse en via experimenten (Andriessen et al. 2010; SCP 2012). In de literatuur wordt hiervoor de term statistische of systeemdiscriminatie gehanteerd.

Vooral in de Angelsaksische landen is de bestrijding van discriminatie door middel van een uitgebreide wetgeving sinds jaar en dag hoeksteen van het integratiebeleid. In Nederland is de aandacht voor discriminatiebestrijding altijd beperkter geweest, ondanks het feit dat Nederland uit internationaal vergelijkende studies niet bepaald als lichtend voorbeeld van kansengelijkheid naar voren komt (Vasta 2007; ILO 2010). Vooral jongeren met een migratieachtergrond klagen over achterstelling. Uit diverse onderzoeken is gebleken dat deze klachten toenemen naarmate hun opleidingsniveau stijgt, niettegenstaande het feit dat hun kansen hierdoor

objectief gezien juist verbeteren (Entzinger en Dourleijn 2008). Als mogelijke oorzaak hiervan wordt wel verondersteld dat bij stijgend opleidingsniveau ook de verwachtingen toenemen over hetgeen men kan bereiken. Als die verwachtingen vervolgens worden gefrustreerd, ligt het verwijt van discriminatie voor de hand. Als mogelijke oorzaken hiervan wordt wel verwezen naar verborgen culturele codes, gesloten netwerken of het stellen van oneigenlijke taaleisen (SCP 2012). Kennelijk is de Nederlandse samenleving toch minder goed dan velen denken in staat nieuwkomers op te nemen. Discriminatie doet zich overigens niet alleen voor bij hoger opgeleiden met een migratieachtergrond. Ook aan de onderkant van de arbeidsmarkt zien we dat migranten op onrechtmatige wijze ongelijk worden behandeld, bijvoorbeeld werknemers uit andere EU-landen voor wie slechtere arbeidsvoorwaarden worden gehanteerd dan voor Nederlandse werknemers. Dit gebeurt ondanks het feit dat zij als EU-burgers op papier een even sterke rechtspositie hebben als autochtone werknemers.

We moeten vaststellen dat, ook waar geen sprake is van verschillen in rechtspositie, ongelijke behandeling vóórkomt waar migratieachtergrond en/of etniciteit een rol spelen. Vaak zijn zulke vormen van discriminatie ingegeven door onbekendheid en vooroordelen. Lang niet alle allochtonen in Nederland geven aan dat zij met discriminatie te maken hebben. Wel is opvallend dat bij veel onderzoek vragen als ‘bent u zelf wel eens gediscrimineerd?’ systematisch minder vaak negatief worden beantwoord dan vragen als ‘wordt de etnische groep waartoe u zichzelf rekent gediscrimineerd?’ (Entzinger en Dourleijn 2008). Dit verschijnsel wordt wel verklaard door het feit dat mensen onaangename ervaringen liever wegdrukken en niet te boek willen staan als slachtoffer. Wel zeggen sommige categorieën (jongeren, *visible minorities*, moslims) meer negatieve ervaringen te hebben met discriminatie dan andere. Er kan hier sprake zijn van een samenhang met de mate waarin allochtonen met de genoemde kenmerken door autochtonen als bedreigend worden ervaren. Er kan ook sprake zijn van een samenhang met de mate van integratie in de Nederlandse samenleving, zoals onder hoger opgeleide allochtonen van de tweede generatie is gebleken. Hoe beter men is geïntegreerd, hoe meer men verwacht gelijk te worden behandeld. Blijft gelijke behandeling achterwege, dan ervaart men dit veel nadrukkelijker als discriminatie, waarbij men tevens bereid is hiervoor uit te komen – een voorbeeld van relatieve deprivatie. Tenslotte kan het ook nog zijn dat in bepaalde gemeenschappen de sensibiliteit voor discriminatie sterker is dan in andere, bijvoorbeeld wegens een slavernijverleden of vroegere koloniale uitbuiting.

Sommige allochtone groepen worden systematisch vaker slachtoffer van discriminatie dan andere. Kennelijk zijn in de samenleving ten aanzien van bepaalde allochtone groepen en bepaalde kenmerken uitsluitingsmechanismen werkzaam die bij andere groepen en kenmerken niet of veel minder spelen. De verwachting is gerechtvaardigd dat dit ook in de toekomst zo zal blijven, ondanks voortgaande

inspanningen om discriminatie te bestrijden. De mate waarin de betrokken groepen in cultureel opzicht en/of qua uiterlijk van de autochtone Nederlanders verschillen kan hierbij een rol spelen, maar zeker geen doorslaggevende. De gemiddelde autochtone Nederlander ervaart momenteel een grotere afstand tot een Poolse immigrant dan tot een Surinaamse, ondanks het feit dat de eerste ‘westerse allochtoon’ is en de laatste ‘niet-westers’ en bovendien doorgaans gemakkelijker aan het uiterlijk herkenbaar is. Misschien speelt in dit verband ook de (gepercipiëerde) bereidheid van de migrant om zich aan de Nederlandse samenleving aan te passen een rol.

Het gaat hier stellig om een scheidslijn die in de loop der tijd kan veranderen: de Molukse gemeenschap bijvoorbeeld stond enkele decennia geleden nog op grote afstand van de Nederlandse samenleving, maar lijkt daarvan thans integraal onderdeel te vormen. We moeten niettemin vaststellen dat de mate waarin de autochtone gemeenschap allochtonen als ‘anders’ ervaart ook in de toekomst maatschappelijke scheidslijnen zal genereren. Dit kan in bepaalde gevallen leiden tot discriminatie en andere vormen van uitsluiting, zelfs waar dit bij wet verboden is. Deze scheidslijnen zijn wel migratiegerelateerd, maar ze vallen zeker niet samen met de ‘klassieke’ scheidslijn autochtoon-allochtoon. Wel kunnen ze de kansen op volwaardige participatie van een deel van de allochtone bevolking fors beperken.

4.3 ONVOLDOENDE IDENTIFICATIE MET NEDERLAND

Waar de beide zojuist behandelde mogelijke nieuwe scheidslijnen vooral het gevolg zijn van uitsluitingsmechanismen aan de kant van de Nederlandse samenleving, kunnen de twee die nu volgen primair worden gesitueerd aan de kant van de immigranten. Integratie is, volgens de vaak gehanteerde omschrijving van Esser (2003) een proces waaraan diverse aspecten zijn te onderscheiden. Esser noemt in dit verband maatschappelijke participatie, acculturatie en het aangaan van sociale contacten met de omringende bevolking (zij het met een ietwat andere terminologie). Deze drie aspecten van het integratieproces treden volgens hem min of meer simultaan op. Ze kunnen elkaar beïnvloeden en versterken: wie de taal spreekt zal eerder contacten leggen met de lokale bevolking en daardoor gemakkelijker een baan kunnen vinden. Wie een baan heeft, zal sneller vertrouwd raken met de gangbare omgangsvormen en gemakkelijker contacten leggen, etcetera. Er is echter een vierde aspect aan integratie, dat volgens Esser betrekkelijk los staat van de andere drie en dat doorgaans ook pas in een later stadium van het integratieproces gestalte krijgt. Dit is het aspect identificatie, de mate waarin men zich identificeert met en zelfs loyaal is aan het nieuwe land, de vraag dus of men zich daadwerkelijk ‘Nederlands’ voelt. Esser stelt vast dat het vaak meer dan een generatie kan duren voordat dit gevoel ontstaat, hetgeen overigens een volwaardige maatschappelijke participatie niet in de weg hoeft te staan (Esser 2003).

Sinds de al ter sprake gebrachte waterscheiding van 2002 legt de Nederlandse politiek veel nadruk op het belang van identificatie met de nieuwe samenleving als onderdeel van het integratieproces van nieuwkomers – en zelfs ook van zogenoemde ‘oudkomers’, migranten die vaak al jaren in Nederland wonen. Waar voordien vooral het belang van participatie en later ook van kennis van het Nederlands werden beklemtoond, achten veel autochtonen integratie pas werkelijk succesvol als de migrant zich volledig en exclusief met Nederland identificeert. Dit blijkt onder meer uit de doelstellingen van de verplichte inburgering, die niet meer alleen wordt gezien als instrument om participatie te bevorderen, maar ook als middel om identificatie met Nederland te bewerkstelligen (Van Oers 2013). De telkens weerkerende discussie over het zo veel mogelijk tegengaan van het bezit van een dubbele nationaliteit weerspiegelt de bij velen levende opvatting dat loyaliteit iets exclusiefs is.

De werkelijkheid is echter vaak anders. Ruim 1,2 miljoen ingezetenen van Nederland bezitten ten minste twee paspoorten, soms omdat men bij naturalisatie geen afstand heeft willen of kunnen doen van de oude nationaliteit, soms omdat de ouders van verschillende nationaliteit zijn. Het betreft hier een in omvang groeiend verschijnsel. Veel personen met een migratieachtergrond zien nationale identiteit in het geheel niet als iets exclusiefs. Zij identificeren zich even vanzelfsprekend met Nederland als met het land waar zij zelf of hun ouders vandaan komen (Engbersen *et al.* 2003). Met de verwachte groei van het aantal allochtonen in Nederland en het toenemend gemak waarmee transnationale contacten kunnen worden onderhouden, zal dit fenomeen nog in betekenis toenemen. Sommige politici zal dit meer verontrusten dan andere.

Zeker, er zijn allochtonen die ook nadat zij lange tijd in Nederland hebben verbleven, of er misschien zelfs zijn geboren, zich totaal niet identificeren met de Nederlandse samenleving en exclusief op het land van herkomst zijn en blijven georiënteerd. Dit geldt echter lang niet voor iedereen. Ook zien we dit fenomeen in sommige gemeenschappen veel sterker optreden dan in andere. Van de grote migrantengemeenschappen identificeren de Turken zich gemiddeld het sterkst met hun eigen herkomstgroep, sterker dan de Marokkanen, en veel sterker dan de Surinamers. Zoals blijkt uit tabel 4.1, lopen de scheidslijnen op dit punt vaak ook binnen de diverse gemeenschappen. In de mate van identificatie van eerste-generatie Turken met Turkije is sinds 1980 vrijwel geen verandering opgetreden. Wel identificeert de tweede generatie Turken zich iets minder sterk met het land van herkomst van hun ouders. Bij de Marokkanen is de identificatie met het land van herkomst van oudsher iets minder sterk dan onder de Turken, maar hier is geen sprake van verschil tussen de beide generaties (Maliëpaard en Gijsberts 2012).

Tabel 4.1 Identificatie met de eigen herkomstgroep en/of Nederland (in %).

	Voelt zich vooral lid van eigen herkomstgroep	Voelt zich evenveel lid van eigen herkomstgroep als Nederlander	Voelt zich vooral Nederlander
Turks	74	21	6
Marokkaans	62	31	7
Surinaams	26	39	35
Antilliaans	36	33	32
Afghaans	39	38	23
Iraaks	39	37	23
Iraans	38	34	29
Somalisch	45	35	20

Bron: CBS 2012a: 155.

De regeringen van sommige landen van herkomst voeren op dit punt een bewust en actief beleid. Zij wensen hun buitenlandse diaspora niet van zich te vervreemden. Dit kan zelfs zo ver gaan als in het geval van Marokko, waar in het buitenland geboren kinderen van Marokkaanse staatsburgers tot in lengte van generaties de Marokkaanse nationaliteit behouden. Verschillende overwegingen kunnen hierbij een rol spelen: culturele, religieuze, maar ook economische of juridische. In sommige landen kan men bijvoorbeeld alleen als staatsburger van dat land onroerend goed bezitten of voor een erfenis in aanmerking komen. Economisch kan het aanhouden van de banden met de diaspora ook van belang zijn: hoe sterker die banden, hoe groter de kans dat spaargelden in het land van herkomst worden geïnvesteerd. Soms gaat de bemoeienis met de eigen staatsburgers in den vreemde zelfs zo ver dat men kan spreken van regelrechte intimidatie. Recentelijk kwamen bijvoorbeeld de kwalijke praktijken aan het licht die de Eritrese regering er op dit punt op nahoudt, ook in Nederland. Zij verplicht elke in Nederland wonende Eritreeër twee procent van het jaarinkomen af te dragen aan de ambassade (*NRC Handelsblad*, 24 mei 2014).

Natuurlijk kan in een liberaal-democratische samenleving als de onze niemand het recht worden ontzegd betrekkingen te onderhouden met andere landen. Dat geldt ook voor migranten als het gaat om hun land van herkomst, mits hierbij sprake is van vrijwilligheid en mits dit het ontwikkelen van een minimale mate van solidariteit met de Nederlandse samenleving niet in de weg staat. Een samenleving die louter of hoofdzakelijk bestaat uit burgers die daarmee geen loyaliteit voelen en die ook geen onderlinge solidariteit kennen buiten de eigen etnische kring, zal op den duur niet goed kunnen functioneren, zeker niet als die samenleving is aangewezen op inkomensoverdrachten in de mate waarin dit in Nederland het geval is. Dit neemt echter niet weg dat verwacht kan worden dat een gedeelte van de allochtone

bevolking zich ook in de toekomst op geen enkele wijze met Nederland zal identificeren. Dit kan het gevolg zijn ofwel van beïnvloeding en intimidatie door het land van herkomst, ofwel van eigen vrije keuze.

Van een vrije keuze om zich niet of nauwelijks met Nederland te identificeren zal vermoedelijk vooral sprake zijn bij migranten die hun verblijf in Nederland van meet af aan als tijdelijk beschouwen en Nederland uitsluitend als een 'doorgangshuis' zien. Met de groei van het fenomeen tijdelijke migratie (bijvoorbeeld van kennismigrant, studenten of door een toenemende intra-EU mobiliteit) zou hun aandeel in de totale migrantenpopulatie wel eens groter kunnen worden, vooral in de grote steden. Dit fenomeen is al langer bekend van 'global cities' als New York, Londen of Brussel, maar het is ook reeds zichtbaar in enkele grote Nederlandse steden (Saunders 2010).

Onderzoek onder *expats* in Den Haag en Rotterdam heeft aangetoond dat sommigen van hen totaal geen behoefte hebben aan contact met Nederlanders, terwijl zij wel gebruik maken van allerlei lokale voorzieningen. Anderen daarentegen klagen juist dat zij onvoldoende met de autochtone bevolking in contact kunnen komen (Van Bochove *et al.* 2010). Als een groeiend deel van de migranten zich op geen enkele wijze meer identificeert met de plaats waar zij verblijven, hoe tijdelijk ook, kan hiervan een negatieve invloed uitgaan op de sociale cohesie (Entzinger 2012). Zo zou een nieuwe migratiegerelateerde maatschappelijke scheidslijn kunnen ontstaan tussen de allochtonen die zich wel in meerdere of mindere mate met Nederland identificeren en degenen voor wie dit in het geheel niet geldt. Deze scheidslijn zou dwars door de diverse etnische gemeenschappen kunnen lopen en aan beide kanten van die scheidslijn zullen mensen van alle sociaaleconomische en opleidingsniveaus te vinden zijn.

4.4 RADICALISERING

In de voorgaande sectie ging het vooral om migranten die zich onvoldoende met Nederland identificeren en daardoor een potentiële bedreiging vormen voor de cohesie die aan de samenleving ten grondslag ligt. Er is echter nog een andere categorie personen met een migratieachtergrond, die hiermee enigszins vergelijkbaar is, maar door velen als een grotere en meer onmiddellijke bedreiging wordt beschouwd. Het gaat hier om personen, voor het overgrote deel van allochtone herkomst, die zich aangesproken voelen door elders gewortelde radicale ideologieën en die bereid zijn daarvoor 'door het vuur te gaan'. De op dit moment in Nederland meest in het oog lopende vorm van radicalisering doet zich voor onder moslims, en dan met name onder moslimjongeren.

Sinds de gebeurtenissen van 11 september 2001 en enkele veel aandacht trekkende aanslagen en moorden in de jaren daarna, is de beeldvorming rond de islam in Nederland, maar ook op veel andere plaatsen in de wereld, sterk veranderd.

Voordien kende Nederland Turkse, Marokkaanse en andere etnische minderheden, nadien zien we opvallend vaak het begrip 'islamitische minderheden' opduiken om deze zelfde groeperingen aan te duiden. Sindsdien is in de politiek ook sprake van een sterk toegenomen belangstelling voor radicalisering onder moslimjongeren. In hoeverre het aantal radicale moslims ook daadwerkelijk is toegenomen, valt lastiger te beoordelen (Fermin 2009), maar in de publieke beeldvorming rond migratie en integratie speelt radicalisering absoluut een rol, getuige ook de recente grote publieke aandacht voor de inzet van 'jihadstrijders' uit Nederland en andere West-Europese landen in het conflict in Syrië, en de daarmee verbonden risico's, vooral wanneer deze jongeren terugkeren.

Uit onderzoek is bekend dat het proces van secularisering dat zich de afgelopen halve eeuw onder de autochtone bevolking van Nederland heeft voltrokken gedeels is voorbijgegaan aan de allochtone bevolking en zeker aan de moslims onder hen. Jonge moslims, vooral die van de tweede generatie, zijn in hun waardeoriëntatie weliswaar veel sterker gaan lijken op autochtone Nederlandse jongeren, maar dit geldt niet voor kwesties die te maken hebben met religie en voor opvattingen die hiermee rechtstreeks samenhangen, zoals vragen rond leven en dood, seksualiteit of de man-vrouwverhouding (Entzinger en Dourleijn 2008; SCP 2009; Maliepaard en Gijsberts 2012). Een argeloze waarnemer zou kunnen veronderstellen dat secularisatie een 'natuurlijk' onderdeel vormt van het integratieproces van migranten in Nederland, maar in de praktijk ligt dit veel complexer.

De overgrote meerderheid van de uit een islamitisch land afkomstige allochtonen in Nederland beschouwt zichzelf als moslim.⁵ Dit geldt in het bijzonder voor de Marokkanen (97%), de Turken (95%), de Somaliërs (93%) en de Afghanen (85%). De percentages liggen aanzienlijk lager voor Irakezen (61%) en Iraniërs (34%) (Maliepaard en Gijsberts 2012: 180). Binnen en tussen de diverse groepen treden echter grote verschillen op in de mate waarin men de islam praktiseert. In een recente studie van het SCP onderscheiden Maliepaard en Gijsberts vijf profielen (zie tabel 4.2).

Tabel 4.2. Verdeling van moslims van Turkse, Marokkaanse, Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische herkomst over vijf profielen van religieus gedrag, 2009 en 2011 (in % van alle moslims afkomstig uit de respectieve landen).

	Turks	Marok- kaans	Afghaans	Iraaks	Iraans	Somalisch
praktiserende moslims	39	43	11	10	3	34
in de privé sfeer praktiserende moslims	17	41	33	35	13	42
moslims die alleen de voedselvoorschriften volgen	20	11	13	13	4	6
niet-praktiserende moslims	18	3	27	34	56	9
overig	7	2	17	9	25	9

Bron: SCP; Maliepaard en Gijsberts 2012: 100.

Opmerkelijk is dat vooral onder de Marokkanen het aandeel praktiserende moslims groot is. Het betreft hier mensen die vaak naar de moskee gaan, bijna altijd vijf maal per dag zeggen te bidden, meedoen aan de ramadan en halal eten. De praktiserende moslims zijn vaker van de eerste generatie, ouder en lager opgeleid. Niet-praktiserende moslims daarentegen zijn vaker van de tweede generatie, jonger en veel hoger opgeleid. Toch mag men hieruit niet concluderen dat de tweede generatie minder religieus is dan de eerste. Wel beleeft zij de islam vaak op een andere wijze dan hun ouders, hetgeen ongetwijfeld ook te maken heeft met hun hoger opleidingsniveau. Alleen bij de Turken zien we onder de tweede generatie een beperkte mate van secularisatie optreden; bij de andere groepen is dit vooralsnog niet het geval.

Onder een kleine minderheid van de moslims in Nederland, in het bijzonder bij jongere mannen, is sprake van radicalisering. Ongetwijfeld speelt de veranderende positie van de islam op het wereldtoneel hierbij een rol. Dit betekent echter niet dat radicale jongeren per definitie niet goed geïntegreerd zouden zijn in de Nederlandse samenleving. In dit opzicht is er een verschil met de in de vorige sectie besproken scheidslijn. Wel blijken radicale jongeren dikwijls als individu teleurgesteld in die samenleving en daardoor voelen ze zich afgewezen. In een overzichtsstudie van bestaande literatuur concludeert Fermin dat maatschappelijke factoren weliswaar een voedingsbodem voor radicalisering kunnen vormen, maar dat het daarbij toch vooral gaat om de subjectieve, individuele beleving van die factoren, zoals ervaren discriminatie, achterstelling en bedreiging van de sociale identiteit. Fora op internet en andere sociale media hebben het voor radicaliserende jongeren eenvoudiger gemaakt om met elkaar in contact te komen en te blijven, ook nu de moskeeën hen meer dan voorheen afwijzen (Fermin 2009). Radicalisering vindt

plaats op alle opleidingsniveaus; met name onder moslims uit vluchtelingengroepen is vastgesteld dat hoger opgeleiden zich bij het ervaren van discriminatie sterker gaan identificeren met het geloof dan lager opgeleiden. Natuurlijk is hiermee nog geen sprake van radicalisering, maar het zou een eerste stap kunnen zijn. Bij de Turkse en Marokkaanse moslims is deze samenhang tussen ervaren discriminatie en identificatie met het geloof niet vastgesteld (Maliepaard en Gijssberts 2012: 157).

Hoewel het bij radicalisering in Nederland tot nu toe om kleine aantallen gaat, speelt deze ontwikkeling in de beeldvorming rond migranten in het algemeen en rond moslims in het bijzonder een belangrijke rol. Veel autochtone Nederlanders maken zich zorgen over de groeiende invloed van de islam in de wereld en over de effecten hiervan op de moslims in Nederland. Soms lijkt het zelfs of de scheidslijn autochtoon-allochtoon is vervangen door de scheidslijn moslim – niet-moslim. Te gemakkelijk wordt hierbij voorbijgegaan aan het feit dat ook binnen de islam grote verschillen van opvatting bestaan tussen de diverse stromingen, terwijl bovendien veruit de meeste moslims, ook in Nederland, de radicale islam met kracht verwerpen. Niettemin blijft het overheersende gevoel bij veel autochtone Nederlanders dat moslims primair loyaal zijn aan de wetten en regels van de islam, en dat hun loyaliteit aan Nederland hieraan ondergeschikt is.

In dit verband is het interessant een parallel te trekken met vergelijkbare fenomenen in het verleden. In de 19de eeuw werd over rooms-katholieken op vergelijkbare wijze gesproken als nu over moslims: het zouden geen ‘echte’ Nederlanders zijn omdat zij, als het erop aankomt, de wetten van Rome zouden stellen boven die vanuit Den Haag. Van communisten werd in de glorie-dagen van de Sovjet-Unie beweerd dat zij zich eerder op dat land richtten dan op Nederland. Ook in de jaren ’70 werd Nederland geconfronteerd met een radicale ideologie die haar wortels elders had, namelijk het Molukse nationalisme. Ook dat werd gedragen door jongeren die goed geïntegreerd leken in de Nederlandse samenleving. Inmiddels lijkt het Moluks nationalisme zo goed als uitgestorven en het is niet ondenkbaar dat ook het islamitisch radicalisme op termijn weer aan belang zal inboeten, al betreft het hier wel een wereldwijd fenomeen en niet een dat zich hoofdzakelijk tot Nederland beperkt.

Tegelijkertijd zouden zich ook weer nieuwe radicale ideologieën en bewegingen kunnen ontwikkelen die weliswaar hun wortels elders hebben, maar die in Nederland tot nieuwe – migratiegerelateerde – maatschappelijke scheidslijnen kunnen leiden. De kans is zeker niet denkbeeldig dat een gedeelte van de allochtone populatie zich door zulke ideologieën aangesproken voelt, en dat een groter gedeelte van die populatie hierdoor in een negatief daglicht komt te staan. Denkbaar is ook dat in Nederland levende diaspora’s uit verschillende landen betrokken raken bij een ideologische of politieke strijd die elders in de wereld wordt uitgevochten,

bijvoorbeeld in het Midden-Oosten, maar die hier te lande tot grote interetnische of interreligieuze spanningen kan leiden. Hetzelfde kan trouwens ook gebeuren – en is in het verleden ook gebeurd – in het geval van etnische of politieke conflicten binnen één land (bijvoorbeeld Turkije of Suriname). Met de immigratie zijn sommige grote mondiale vragen, maar ook sommige nationale conflicten uit verre landen onderdeel geworden van de Nederlandse samenleving.

5 CONCLUSIE

In deze verkenning heb ik mij de vraag gesteld in hoeverre de immigratie die Nederland sinds het midden van de vorige eeuw heeft gekend tot het ontstaan van nieuwe scheidslijnen heeft geleid in de samenleving en in hoeverre deze scheidslijnen blijvend zouden kunnen zijn. In de afgelopen vijftientig jaar hebben immigratie en integratie een belangrijke rol gespeeld in het maatschappelijk debat. Het begrippenpaar ‘autochtoon – allochtoon’ stond hierbij vaak centraal, vooral omdat de scheidslijn tussen het autochtone en het allochtone deel van de bevolking dikwijls samenviel met andere relevant geachte maatschappelijke scheidslijnen. Gevestigden en nieuwkomers verschilden vaak sterk in sociaaleconomische positie, in opleidingsniveau, maar ook qua culturele en godsdienstige achtergrond en qua mate van oriëntatie op de Nederlandse samenleving.

Geleidelijk zijn hierin veranderingen opgetreden. De maatschappelijke participatie van de tweede generatie allochtonen is aanzienlijk vooruitgegaan ten opzichte van die van hun ouders. Daarnaast zijn, vooral sinds de eeuwwisseling, belangrijke veranderingen opgetreden in de immigratie naar Nederland. De migrantenpopulatie is veel heterogener geworden qua herkomst, meer dan voorheen vestigen migranten zich hier slechts tijdelijk, terwijl het aandeel hooggeschoolden onder hen is toegenomen. Hierdoor zijn de uitdagingen die de integratie van nieuwkomers aan de samenleving stelt van karakter veranderd. Men kan constateren dat de scheidslijn tussen ‘autochtoon’ en ‘allochtoon’ veel minder nadrukkelijk dan voorheen samenvalt met bijvoorbeeld sociaaleconomische scheidslijnen.

Toch betekent dit niet dat immigratie in de toekomst niet weer tot andere scheidslijnen kan leiden. De tegenstelling autochtoon – allochtoon, waaraan we in de laatste decennia gewend waren geraakt, zal vermoedelijk aan belang inboeten, al was het maar omdat de allochtone bevolking weldra even ‘super’-divers zal zijn als de autochtone, en bovendien in de grote steden niet meer de minderheidspositie zal innemen die zij vroeger wel had. Nieuwe migratiegerelateerde tegenstellingen zullen zich kunnen ontwikkelen, al valt op dit moment weinig te zeggen over de mate van waarschijnlijkheid hiervan.

Ik zie twee belangrijke oorzaken van mogelijke nieuwe migratiegerelateerde scheidslijnen. De ene scheidslijn heeft te maken met de wijze waarop de Nederlandse samenleving mensen met een migratieachtergrond tegemoet treedt, terwijl de andere vooral is terug te voeren op de oriëntatie van de migranten zelf. Beide scheidslijnen zullen eerder binnen dan tussen de allochtone gemeenschappen lopen.

In de afgelopen jaren zijn de verschillen in rechtspositie tussen de gevestigde bevolking (inclusief een groot deel van de allochtone bevolking) en de nieuwkomers toegenomen. Voor een deel van de nieuwkomers ontbreekt een helder perspectief op het verkrijgen van een stevige rechtspositie op een redelijke termijn. Dit kan hun participatiekansen aanzienlijk beperken. Daarnaast zal een deel van de migrantenpopulatie in Nederland om uiteenlopende redenen ook geconfronteerd blijven worden met de gevolgen van discriminatie. De mate waarin hiervan in Nederland sprake is, wordt nogal eens onderschat, en dit maakt het verschijnsel extra hardnekkig.

Met de groei van het aantal tijdelijk hier verblijvende migranten waarvan de laatste jaren sprake lijkt te zijn, neemt de kans toe dat deze zich te weinig op een toekomst in de Nederlandse samenleving zullen oriënteren, aangezien ze bij voorbaat weten dat ze toch weer snel zullen vertrekken. Dit kan zich vooral in de grote steden voordoen, zowel onder laag als onder hoog geschoolden. Sommige buurten zullen het karakter van een 'doorgangshuis' krijgen; dit kan de sociale cohesie onder druk zetten en tot nieuwe scheidslijnen leiden. Hetzelfde kan gebeuren met migranten die weliswaar goed geïntegreerd lijken in de Nederlandse samenleving, maar zich aangetrokken voelen tot een elders gewortelde radicale ideologie – godsdienstig dan wel nationalistisch – die alle andere loyaliteiten ver overschaduwet. Momenteel treedt dit verschijnsel vooral op onder een beperkt aantal jonge moslims, maar de nadelige effecten hiervan kunnen afstralen op een veel groter deel van de migrantenpopulatie en leiden tot nieuwe scheidslijnen in de samenleving.

Natuurlijk valt niet met zekerheid te zeggen welke van de hier genoemde mogelijke nieuwe scheidslijnen de belangrijkste zullen blijken. Veel hangt hierbij ook af van toekomstige maatschappelijke, economische en politieke ontwikkelingen, ook internationaal. Wel is duidelijk dat met de voortgaande groei van de 'allochtone' populatie van Nederland en door het nog steeds toenemend gemak waarmee internationaal kan worden gecommuniceerd scheidslijnen die mondiaal een rol spelen zich ook in de Nederlandse samenleving zullen manifesteren.

NOTEN

- 1 Men kan hierbij bijvoorbeeld denken aan de Chinezen, die lange tijd hebben geprobeerd de status van ‘erkende’ minderheidsgroep te verkrijgen en daarin uiteindelijk gedeeltelijk zijn geslaagd.
- 2 Opvallend genoeg werd in de Wet BEAA (Bevordering Evenredige Arbeidsdeelname Allochtonen) de term allochtoon volop gehanteerd, terwijl in de Wet SAMEN (Stimulering Arbeidsdeelname Etnische Minderheden), die haar in 1998 opvolgde, de term ‘etnische minderheden’ weer terugkeerde.
- 3 In feite geldt de inburgeringsplicht niet voor personen met de nationaliteit van een van de lidstaten van de EU plus de Europese Economische Ruimte, Zwitserland en Turkije. Turkije heeft al sinds 1963 een associatieverdrag met de EU en op grond daarvan mogen Turkse werknemers geen additionele belemmeringen worden opgelegd. Een rechterlijke uitspraak heeft dit enkele jaren geleden bevestigd.
- 4 Velen van hen (volgens het CBS 1,2 miljoen personen: <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-3578-wm.htm>) hebben daarnaast hun oorspronkelijke nationaliteit nog behouden; de ontmoedigingspraktijk die de regering al geruime tijd op dit punt voert, is tot dusverre weinig succesvol gebleken. Op 1 januari 2013 woonden er volgens Eurostat 714.600 niet-Nederlanders in Nederland, tegenover – volgens CBS-cijfers – 1,97 miljoen in het buitenland geboren personen (d.w.z. allochtonen van de eerste generatie) en 3,54 miljoen allochtonen van de eerste en de tweede generatie.
- 5 Een uitzondering dient hierbij te worden gemaakt voor de – veel oudere – migrantenpopulatie met een achtergrond in Indonesië.

LITERATUUR

- Andriessen, I., E. Nievers, L. Faulk en J. Dagevos (2010) *Liever Mark dan Mohammed? Onderzoek naar arbeidsdiscriminatie van niet-westerse migranten via praktijktests*, Den Haag: SCP.
- Bijl, R. en A. Verweij (red.) (2012) *Measuring and Monitoring Immigrant Integration in Europe*, The Hague: The Netherlands Institute for Social Research (SCP).
- Bochove, M. van, K. Rusinovic en G. Engbersen (2010) *Over de rode loper. Kennismigranten in Rotterdam en Den Haag*, Den Haag: Nicis.
- Buijs, F.J., F. Demant en A. Hamdy (2006) *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2002) *Allochtonen in Nederland 2002*, Voorburg/Heerlen: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2010a) *Jaarrapport integratie 2010*, Den Haag/Heerlen: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2010b) *Jaarrapport integratie 2010. Bijlagen*, Den Haag/Heerlen: CBS. <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/DA198412-8D8D-44D7-B2FB-27967777FAE8/0/2012b61Bijlagenpub.pdf>; geraadpleegd 15-08-2014.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2012a) *Jaarrapport Integratie 2012*, Den Haag/Heerlen: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2012b) 'Prognose bevolking; geslacht, leeftijd, herkomst en generatie. *Statline*. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=81584NED&D1=1,3,8,12-15&D2=0&D3=0&D4=0-2&D5=0,7,17,27,37,1&HD=130128-1450&HDR=G1,G2,T&STB=G3,G4>; geraadpleegd 15-08-2014.
- Collett, E., M. Petrovic en P. Scholten (2013) *Experiences of mainstreaming immigrant integration in Europe: lessons for the Netherlands*, Brussels: Migration Policy Institute Europe.
- Dahrendorf, R. (1959) *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford: Stanford University Press.
- Elias, Norbert en John L. Scotson (1965) *The Established and the Outsiders. A Sociological Enquiry into Community Problems*, London: Cass & Co.
- Engbersen, G., M. Ilies, A. Leerkes, E. Snel en R. van der Meij (2011) *Arbeidsmigratie in vieren. Bulgaren en Roemenen vergeleken met Polen*, Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Engbersen, G., E. Snel, A. Leerkes, M. van San en H. Entzinger (2003) *Over landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid en integratie*, Rotterdam: Risbo/Erasmus Universiteit.
- Entzinger, H. (2010) 'Immigration and Multiculturalism', blz. 231-241 in: Emmeline Besamusca en Jaap Verheul (red.) *Discovering the Dutch. On Culture and Society of the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Entzinger, H. (2012) 'Amsterdam – Rotterdam: Allebei divers, maar ook verschillend', blz. 11-33 in: *De staat van integratie*; Rotterdam: gemeente Rotterdam.
- Entzinger, H. en R. Biezeveld (2003) *Benchmarking in Immigrant Integration*. Report for the European Commission, Rotterdam: Erasmus University Rotterdam. http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/documents/policies/immigration/pdf/general/benchmarking_final_en.pdf; geraadpleegd 17-08-2014.
- Entzinger, H. en E. Dourleijn (2008) *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*, Assen: Van Gorcum.
- Entzinger, H., C. Ivanescu, P. Scholten en S. Suvarierol (2013) *The Impact of Restrictions and Entitlements on the Integration of Family Migrants. National Report Netherlands of IMPACIM Project*, Rotterdam: Erasmus University Rotterdam. http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/Publications/Research_projects/Welfare/IMPACIM/IMPACIM_Country_Report_Netherlands_FINAL_October_2013.pdf; geraadpleegd 17-08-2014.
- Essed, P. en K. Nimako (2006) 'Designs and (Co)Incidents. Cultures of Scholarship and Public Policy on Immigrants/Minorities in the Netherlands', *International Journal of Comparative Sociology* 47, 3/4: 281-312.
- Esser, H. (2003) 'What substance is there to the term "Leitkultur"?', blz. 47-58 in: R. Cuperus, K.A. Duffek en J. Kandel (red.) *The Challenge of Diversity: European Social Democracy Facing Migration, Integration and Multiculturalism*, Innsbruck: Studienverlag.
- Fermin, A. (2009) *Islamitische en extreem-rechtse radicalisering in Nederland. Een vergelijkend literatuuronderzoek*, Rotterdam: Risbo/Erasmus Universiteit.
- Gijsberts, M. en M. Lubbers (2009) 'Wederzijdse beeldvorming', blz. 254-290 in: Sociaal en Cultureel Planbureau, *Jaarrapport Integratie 2009*; Den Haag: SCP.
- Gijsberts, M. en M. Vervoort (2009) 'Beeldvorming onder hoger opgeleide allochtonen. Waarom is er sprake van een integratieparadox?', *Sociologie* 5, 3: 406-429.
- Gordon, M. (1964) *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origins*, New York: Oxford University Press.
- Ham, M. en J. van der Meer (2012) *De etnische bril. Categorisering in het integratiebeleid*, Den Haag: NIDI/KNAW.
- Hughes, E.C. (1994) 'Dilemmas of Contradictions of Status', blz. 146-156 in: E.C. Hughes (Ed.) *On Work, Race and the Sociological Imagination*, Chicago: The University of Chicago Press.
- International Labour Office (2010) "Situation Testing". *Discrimination in access to employment based on ILO methodology*, Geneva: ILO. <https://www.jus.uio.no/smr/english/about/programmes/serp/docs/ILO.pdf>; geraadpleegd 17-08-2014.
- IND Informatie- en analysecentrum (2013) *Monitor Kennismigranten. Kwantitatieve analyse*, Rijswijk: Immigratie en Naturalisatie Dienst.

- Koster, W. de, en J. van der Waal (2014) 'Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: Hoe zijn verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden te verklaren?', blz. 165-190 in: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP/WRR.
- Liebig, T. (2011) 'Citizenship and the Socio-economic Integration of Immigrants and their Children: An Overview across European Union and OECD Countries', blz. 23-64 in: OECD, *Naturalisation: A Passport for the Better Integration of Immigrants?*, Paris: OECD.
- Lucassen, L. en J. Lucassen (2011) *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Maliepaard, M. en M. Gijsberts (2012) *Moslim in Nederland 2012*, Den Haag: SCP.
- Marshall, T.H. (1950) *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Meeteren, M. van (2010) *Life without Papers. Aspirations, incorporation and transnational activities of irregular migrants in the Low Countries*. Dissertatie, Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Nouri, J. en F. van Dyke (2010) '10.000 Importbruiden zoek – deel 1'. <http://www.flipvandyke.nl/2010/06/10-000-importbruiden-zoek-deel-1/>; geraadpleegd 15-08-2014.
- Oers, R. van (2013) *Deserving Citizenship. Citizenship Tests in Germany, the Netherlands and the United Kingdom*. Dissertatie, Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2011) *Migratiepolitiek voor een open samenleving*; Den Haag: RMO.
- Pew Research Center (2005) *Islamic Extremism. Common Concern for Muslim and Western Publics*, Washington DC: Pew.
- Rubin, J., J. Taylor, A. Pollitt, J. Krapels en M. Pardal (2014) *Intolerance in Western Europe. Analysis of trends and associated factors*, Cambridge: RAND Europe.
- Saunders, D. (2010) *Arrival City. How the Largest Migration in History is Reshaping our World*, London: Heinemann.
- Sniderman, P.M. en L. Hagendoorn (2007) *When Ways of Life Collide: Multiculturalism and Its Discontents in the Netherlands*, Princeton: Princeton University Press.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2009) *Jaarrapport integratie 2009*; Den Haag: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2011) *Vluchtelingengroepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische migranten*; Den Haag: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2012) *Jaarrapport integratie 2011*; Den Haag: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2013) *De sociale staat van Nederland 2013*; Den Haag: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2014a) *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt*; Den Haag: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2014b) *Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigrantinnen*; Den Haag: SCP.

- Tweede Kamer der Staten-Generaal (1989-1990) *Kabinetsstandpunt 'Allochtonenbeleid'*, Kamerstukken II, 21 472, nr. 2.
- Vasta, E. (2007) 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands', *Ethnic and Racial Studies* 30, 5: 713-740.
- Vertovec, S. (2007) 'Super-diversity and its implications', *Ethnic and Racial Studies* 30, 6: 1020-1054.
- Verwey-Jonker, H. (1971) *Allochtonen in Nederland*, Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Vries, M. de (2009) *'Indisch is een gevoel'. De tweede en derde generatie Indische Nederlanders*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Waal, J. van der (2010) *Unravelling the Global City Debate. Economic Inequality and Ethnocentrism in Contemporary Dutch Cities*. Dissertatie, Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1979) *Etnische minderheden*, Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid (1989) *Allochtonenbeleid*, Den Haag: SDU.

In het maatschappelijk debat wordt vaak gesproken van een tegenstelling tussen 'autochtonen' en 'allochtonen'. Maar is het nog in overeenstemming met de empirische feiten om deze groepen zo ongedifferentieerd en generiek tegenover elkaar te plaatsen? Of zullen andere migratiegerelateerde kenmerken tot nieuwe maatschappelijke scheidslijnen leiden?

Op deze vragen gaat Han Entzinger in in dit WRR Working paper. De serie 'Working Papers' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs.

Prof.dr. Han Entzinger studeerde sociologie in Leiden, Rotterdam en Straatsburg en promoveerde in 1984 aan de Universiteit Leiden. Van 1986 tot 2001 was hij hoogleraar sociale wetenschappen aan de Universiteit Utrecht en sindsdien is hij hoogleraar migratie- en integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam., Hij heeft veel gepubliceerd over migratie, integratie, inburgering, multiculturalisme en de verzorgingsstaat en adviseerde diverse overheidsinstanties en Europese instellingen over deze thema's. Hij is ook vicevoorzitter van het Wetenschappelijk Comité van het Bureau voor de Grondrechten (FRA) van de Europese Unie, te Wenen.